

Mətləb MUXTAROV

İtirilmiş zamanın utancı

Xorxe Luis Borxes “Alef” hekayəsinin eyni adlı qəhrəmanı haqqında danışarkən daha çox *güzgü* sözündən istifadə edir. O, əsərdə Alefi bütün dünyanın gözü kimi təsvir etsə də, hekayənin sonunda Makedoniyalı İsgəndərin, Keyxosrovun aynasından danışmaqla Alefin mahiyyətini açmağa çalışır. Ömrünün son illərində gözləri tutulan Borxes üçün ayna bəlkə də elə dünyanın gözü idi. Həmişə o hekayəni oxuyanda xəyalımda ayna canlanır. Dünyanın hər yerini, hər zərrəsini, hər hərəkətini görməyimizə imkan yaradan ayna. Biz ayna qarşısında dayananda ilk olaraq öz əksimizi görürük. Bəs, görəsən, nə hiss edirik, üz cizgilərimizə baxanda nəyi xatırlayırıq? Ayna bizim üçün nədir?

***

İnsan psixologiyasının formalaşmasında əsas rolu uşaqlıq oynayır. Uşaq-
lıq isə haradasa uzaqda, gözlə görünməyən, amma həmişə xatirələrimizdə canlan-
nan yerdə, yəni ki, keçmişdədir. Nədənsə aynaya baxıb öz əksimi görəndə uşaq-
lığım yadıma düşür. Hər şey film kadrları kimi gözümün önündən gəlib ke-
çir. Əvvəlki suala qayıdıram: Ayna bizim üçün nədir?

Bəlkə ayna özümüzlə üzləşmək üçün bizə lazım olan əşyadır? Bəs aynaya baxarkən biz özümüzlə, öz keçmişimizlə, səhvlərimizlə üzləşə bilərikmi? Cavab subyektiv olacaq. Elə mən də nə cavab verəcəyimi bilmirəm, amma “mümkündür” deyən bir nəfər tanıyıram: “Uzun illər eyni yuxu məni izləyirdi. Yuxuda mən doğulduğum və kəndərindən min dəfə keçdiyim evə girirdim. Həmişə başa düşürdüm ki, bu, yuxudur, amma hər şey həm də heyrətamiz dərəcədə real idi. Bu, çox ağır hiss idi – nəsə səni geriyə, keçmişə dartır. Mənə elə gəlirdi ki, bu qəribə hadisəni reallığa çevirməklə öz hisslərimdən xilas olacam. Film çəkməklə mən, həqiqətən də, o duyğulardan qurtuldum, amma bunu da hiss elədim ki, hansısa mənada özümü də itirdim”, – Andrey Tarkovski deyir.

"Andrey Rublyov", "Stalker", "Solyaris"... Amma Tarkovskinin ən avto-bioqrafik filmi "Ayna"dır. Keçmiş xatırlayan və xatırlamaqla peşmançılığını gizlətməyən bir insanın etirafıdır "Ayna". Bəlkə də Tarkovski bu filmə kəlimə-şə dönməklə uşaqlığını, xatirələrini, travmalarını, yaşantılarını yenidən ölə-raq özünün varoluş səbəbini axtarır. "Ayna" filminə baxdıqca ağılıma bir şey gəlir: keçmiş, uşaqlığı Andrey Tarkovskini çıxılmaz bir labirintə sürükləyib və bu labirintdən çıxmaq üçün ona Dedalın ipi lazım olub.

***

Qəbul etdiyimiz üç zaman anlayışı var: keçmiş, indi və gələcək. Platona görə, zaman əbədiyyətin axıcı formasıdır. Yəni hər keçən an əbədiyyətə qovuşur. Aristotel isə zamanın anların toplusundan başqa bir şey olmadığını deyir. Aristotel üçün zaman həm də hərəkətin ölçüsüdür.

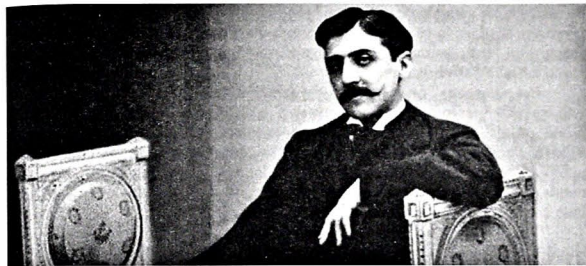
Zaman haqqında ən böyük araşdırmanı isə, yəqin ki, Anri Berqson aparıb. Berqsona görə, metafizikanın başlıca problemi zaman anlayışıdır. O, dünyadakı bütün sirlərin açarını zamanın çözülməsində gördürdü. Berqson zamanı gündünlük həyatda içində şüurumuza aid faktların keçdiyi eyniformal bir vasitə kimi qəbul edirdi. Bu yolla düşünülmə zaman "məkanlaşmış zaman"dır və gerçək zamanla əlaqəsi yoxdur. Berqson gündünlük mənada düşünülmə fiziki zaman anlayışından həqiqi zaman olaraq adlandırdığı Müddət (le Durée) anlayışını ayırır. Berqsona görə, zaman bölünməyən bir şeydir, amma gerçək zaman Müddətdir.

Berqson keçmiş, indiki və gələcək zamanı bir-birindən ayırmırdı. Keçmiş tamamilə yox olub gedə bilməz. Müddət keçmiş, indi və gələcək arasında ayrılmaz bir bağ qurur. Onun Müddət adlandırdığı bu əbədi zaman axını ancaq instinktiv yolla qavraya bilər.

Haydegger isə Berqsonun zaman haqqında fikirlərinə qarşı çıxmış, onun dediklərini Aristotelin dekonstruksiyası adlandırmışdı. Haydeggerə görə, Berqson həm də zamanı məkanla əlaqələndirib ki, bu zaman-məkan əlaqəsi Hegeldə də var. Hegelə görə, zaman elə məkandır. Ancaq sonralar Haydegger Berqsonun zaman haqqında fikirlərinin bəzilərini qəbul etmişdi.

***

Berqsonla eyni vaxtda Fransada bir nəfər də zaman məfhumu üzərində uzun-uzadı düşünür, yaddaşında keçmişə qayıdır, nəse yazır, amma bütün xəstəliyi yazmağına mane olurdu. Bu, Marsel Prust idi. Berqsonun "zamanı yaradan yaddaşdır" fikri Prustun "İtirilmiş zamanın sorasında" əsəri üçün necə də keçərlidir. Prust Berqsonun fikirlərindən çox təsirlənmişdi. Uzun illər Parisin kübar cəmiyyətində, gecə ziyafətlərində zamanını itirən, bununla belə, o ziyafətlərdəki dedi-qodularla, kübar cəmiyyətdə baş verən bütün qalmaqallı hadisələrlə maraqlanan Prust üçün keçmiş – itirilmiş zaman idimi?

Marsel Prust

***

Borxesin dediyi kimi: "Hər kəsin yaddaşı sırf özünə məxsusdur və biz, əsasən, xatırladıqlarımızdan ibarətik". Xatırlamaq – keçmişə qayıtmaqdır. Xatırlamaq – insanlığın arzusunda olduğu zaman səyahətidir və biz bu səyahətə üç zaman dilimindən yalnız birinə, keçmişə qayıtmaqla çıxıb bilərik. Prust da bu işi görürdü – o xatırlayırdı.

Biz keçmişə birdəfəlik itirik. İndini, bu anı yaşayıq, amma indi də kiçik zaman kösiyindən (lap elə bu saniyədən) sonra keçmiş çevlir. Və itir. Ona görə də keçmiş zaman – itmiş zamandır. Prust da itirdiyi zamanı axtarırdı. Elə o da itkin zamanın sorasına çıxaraq ("xatırlayaraq" da demək olar) Minotavr labirintinə düşmüşdü. Xilas üçün yəna də Dedalın Ariadnaya tövsiyə elədiyi, Teseyi labirintdən qurtaran ip yumağı lazım idi. Prust üçün birçox xilas yolu vardı: yazmaq.

***

Fikir vermisinizsə, xəstə, bədbəxt, tənha insanlar keçmişə sevgilə baxırlar. Onlardan ötrü xatirələr xoşbəxtlik mənbəyidir. Prust da xəstə yatağında öz mikroaləmini yaradarkən keçmişə qayıtmaqdan başqa işıq yolu tapmamışdı. Prustun qardaşı Robert deyirdi ki, "İtirilmiş zamanın sorasında" əsərini oxuyan yataqda xəstə olmalıdır. Bəs o əsəri yazan necə?

Prust astma xəstəsi idi. On yaşında tutulduğu bu xəstəlik ömrünün sonuna kimi onun yaxasını buraxmamışdı. Astma tutmaları günlərlər gəldiyi üçün gecələr Prust ya ziyafətlərə gedər, ya da yaza-yaza itirdiyi zamanı axtarırdı. Yaşadığı evin pəncərələri həmişə bağlı olardı. Otağı gün işığı görməzdi. Yazdayda gecəniyə çıxanda palto geyərdi.

Onun həyatına dair maraqlı hadisələrdən biri də Coysla bağlıdır. Modernist ədəbiyyatın bu iki nəhəngi cəmi bir dəfə – Stravinskinin "La Renard" adlı əsərinin premyerasını qeyd etmək üçün təşkil olunmuş ziyafətdə görüşüb.

Bu görüşdə ən çox işlənən söz "non" (yox) kəlməsi olub. Görüşün sonunda hər iki yazıçı dostlarıyla bərabər taksiyo minib evə gedərkən Coys əvvəlcə maşının pəncərəsini açıb, sonra işə siqaret yandırıb. Bu hərəkətlər xəstə Prust üçün həyatı təhlükə daşıyırdı...

Bəs, görəsən, Prustun xəstəliyi yazmağına mane olurdu? Kunderanın "Ölümsüzlük" əsərində belə bir cümlə var: "Zəifliyi mənəvi üstünlük və silah halına gətirdi". Prust da öz xəstəliyini idarə edirdi. Xəstəliyi onun üçün bir üstünlüyə çevrilmişdi. "İtirilmiş zamanın sorağında" əsərini oxuyarkən oradakı cümlələrin sanki birməfəssə, hətta nəfəs almadan yazıldığını hiss edirik. Nəfəs almaqda çətinlik çəkən astma xəstəsi öz mərzəni yazdığı əsərdə məğlub edir, uzun cümlələrdən istifadə etməklə xəstəliyindən qisas alır.

Gerçəkdən, ədəbiyyat tək nəfərlək mübarizədir. Bu mübarizədə fiziki üstünlük nəyisə həll ələmir. Əsas mənəvi qələbədir. Prust da buna çalışırdı.

***

1974-cü ildə filmin çəkilişi bitdi. Amma SSRİ rəhbərliyi "Ayna"nı qəbul etmədi. Onlar üçün film başadüşülməz idi. "Ayna" dəfələrlə rədd olundu, kinoteatrlarda belə çox az göstərildi. Filmə tamaşaçı reaksiyaları da fərqli idi. Kimi Tarkovskini ucuzluğa varmağa günahlandırır, kimi də bu filmin ələ onun üçün çəkildiyini deyirdi. Gündəliklərində Tarkovski fərqli tamaşaçılardan aldığı həm müsbət, həm mənfi rəyli məktublardan çox yazırdı. Hətta məşhur bir "rəvayət" də var: kinoteatrdə filmin nümayişindən sonra Tarkovskiyə bərabər kino tənqidçilərinin müzakirəsi vaxtı bir süpürgəçi qadın zala daxil olaraq onların burada hələ nə qədər qalacaqlarını soruşur. Tənqidçilərdən biri: "Burada çox qəliz bir filmin müzakirəsi gedir, hələ çox çəkkər", - deyib qadını başdan ələməyə çalışır. Qadın da cavabında belə deyir: "Nəyi qəlizdir ki? Bu film vicdan əzəbi çəkən bir adam haqqındadır". Bu dəm həmi dönüb Tarkovskiyə baxır, o isə "Əlavə sözə ehtiyac yoxdur" deyir.

"Ayna"nı Moskvada keçirilən film festivalına gəlmiş Antonioniyə belə göstərmək istəmirdilər. Amma böyük rejissorun ilk istəyi "Ayna"ya baxmaq idi. Baxdı da, bəyəndi də. Dünyanın iki böyük rejissoru sonradan dost oldu. Hətta eyni ssenariyə eyni operatorla işlədilər də.

Omrünün son illərində İtaliyaya səyahət edən Tarkovskiyə evinin qapılarnı açarlardan biri də Antonionio idi.

***

Prust "İtirilmiş zamanın sorağında" epopeyasının "Svana doğru" adlı birinci cildini çapa göndərəndə nəşriyyat müdiri heyrətə gəlmişdi. Yazıçı yatmağa çalışsa da, yata bilməyən, yatağında sağa-sola çönmən bir uşağın yuxusunun dağılmasına nə üçün otuz səhifə ayırmışdı? Başqa bir nəşriyyatın rəhbəri isə romanın anlaşılmaq olmasından şikayətlənirdi. Hətta amerikalı bir qadın Prusta yazdığı məktubda son iki ildə ancaq onun kitablarını oxuduğunu, amma heç nə başa düşmədiyini deyirdi.

Bəsa düşülməmək! Nədir axı başa düşülməmək? Dahilik, yoxsa dəlilik? Qardaşı Robertin dediyi kimi, Prustu oxumaq üçün görək xəstəlanib yatağa düşsən. "Ayna"ya baxmaq üçünsə görək, heç olmasa, Tarkovskinin həyatını biləson.

Prustu, haqlı olaraq, "şüur axını" cərəyanının ən böyük nümayəndələrindən biri sayırlar. Onunla eyni vaxtda Coys, Kafka, Virciniya Vulf da insan şüurunun alt qatında baş verən təlatümlərdən yazırdı. Bəs müasirlərindən Prustu kim sevirdi? İlk növbədə Virciniya Vulf. Məktublarında, xatirələrində Vulf ancaq Prustu oxuduğunu, onun kimi yazmağı mümkün olmadığını dənə-dənə vurğulayırdı: "Divar kağızı kimi sərt və kəpənək qanadı kimi incə".

***

Prustun uşaqlığı əyləncəli keçmişdi: kübar cəmiyyət, ziyafətlər, içkilər, işiqlər, cah-calal... Tarkovskinin uşaqlığı isə müharibə, yoxluq, dağılan ailə girdəbənə. Odu ki, yaratdığı filmlərdə, ən çox da "Ayna"da səbirli, durgun, asta-gəl səhnələrlə insan faciəsinin mənzərəsini yaradırdı.

Prust isə tələsir, onda hər şey bir anda baş verir. Oxuyursan, oxuduqca özün də tələsirən, tələsdikcə nəyi itirdiyini, hansı cümləni, hansı sözü (əgər təkrar oxumasən) sonsuzadək gözdən qaçırdığını hiss ələmirən. Bəlkə tam əksinə olmalıydı? Müharibə, itkilə, yoxluq görmüş biri nə üçün bu qədər təmkinli, bu qədər səbirli; bolluq, qayğı görmüş biri isə əksinə, bu qədər hövsələsiz, tələskən idi?..

***

İkisi də anasına bağlıydı. Tarkovski "Ayna"da qəhrəmanın həm anası, həm də həyat yoldaşı rolunda eyni aktrisanı (Marqarita Terexova) çəkdi. Prust isə "Svana doğru" əsərində balaca uşağın (özünün) anasına bağlılığından, gəccə onun yataq otağına gəlməsindən, onu öpüb "gəccə xəyrət qalsın" deməsindən 30 səhifə yazdı.

"Ayna" filmi, 1974